

A MAGYAR SZÓKÉSZLET FINNUGOR ELEMEL ÉS AZ ŐSTÖRTÉNET

KLIMA LÁSZLÓ

1990-ben kétszer is foglalkoztam az uráli őshazával, először a *Specimina Sibirica III.* kötetében megjelent tanulmányomban, majd a Finnugor Kongresszuson tartott előadásomban (*Die Urheimat als historischer Begriff. Specimina Sibirica III.* Pécs, 1990. 105–111; *Osnovy kritiki teorij ural'skoj prarodiny.* CIFU 7/6. Debrecen, 1990. 58–64), az akkor leírtakból, illetve ott elmondottakból kiemelem azokat a gondolatokat, amelyek jelen dolgozatom kiindulási alapját képezik.

Az uráli alapnyelvet beszélő népesség területét az uráliak nyelvi őshazájának nevezhetjük. Ennek területe a külső és belső viszonyok időnkénti változása miatt nem feltétlenül volt állandó. Az uráli őshazában élő emberi közösségek, csoportok egymáshoz viszonyított területi elhelyezkedése sem volt szükségszerűen állandó, mivel az egyes csoportok számára a fejlődés csak külső kommunikáció révén volt biztosított, annak módja pedig az őskorban és a középső kőkorban a más közösségekkel való kapcsolat-tartás, az esetenkénti lakóhelyváltoztatás lehetett.

Arra gondoltam, hogy az uráli (majd az alapnyelv osztódása után finnugor, szamojéd, finn-permi, stb.) őshazán belüli kapcsolatokról esetleg a nyelvi forrásokból is szerezhetnénk információkat. Ennek érdekében első lépésként egy viszonylag csekély adathalmazt választottam ki vizsgálatom tárgyául: A Magyar Szókészlet Finnugor Elemei című szótár anyagát dolgoztam föl. Ennek megfelelően eredményeim a magyar nyelv kialakulásának körülményeiről, a majdan magyarul beszélő népesség őshazán belüli kapcsolatairól nyújthatnak felvilágosítást.

A szótár anyagából már készült egy statisztikai feldolgozás (Csúcs Sándor: A magyar szókészlet finnugor elemeinek statisztikája. *NyK.* 84: 258–263), amely azonban más célokból készült, és remélem, hogy a következő oldalakat olvasva mindenki meggyőződik róla, hogy az én munkám sem volt hiábavaló.

A feldolgozás módszereiről: a szótárban lévő összes etimológiát figyelembe vettem, amely több, mint a szócikkek száma, mivel jónéhány esetben találunk olyan magyar szavakat, amelyeknél két- vagy háromféle uráli eredeztetés is szóba jöhet. Ilyen esetekben általában az egyik, de nemritkán az összes etimológiát a szótár szerzői bizonytalanként közlik. Bizonytalanként jelölt etimológiák természetesen akkor is előfordulnak, ha az adott szónak

csak egy uráli eredeztetése van. Tekintettel arra, hogy a vitatható etimológiák egy része bizonyosan téves, ezért minden általam felállított csoport esetében külön megadom ezen etimológiák számát. A nyelvjárási eltéréseket statisztikámban nem tüntettem fel, tehát ha valamely magyar szónak például öt-hat vogul nyelvjárásban is van megfelelője, akkor azt úgy tekintetem, hogy az adott szónak *van* vogul megfelelője, és ez a statisztikában úgy szerepel, mint *egy* vogul megfelelés. Mivel az adatok csoportosítása során kitűnt, hogy a dolgozatom szempontjából értékelhető adatok a magyar és a többi finnugor nyelv kapcsolataiban lelhetők fel, ezért a szamojéd nyelveket külön nem szerepeltetem, a szamojéd etimológiákat egy közös csoportba soroltam.

Következzenek mostmár az adatok: az összes figyelembe vett etimológia száma 660, ezekben

a vogul előfordul	379	esetben	(319 bizonyos + 60 vitatható megfeleléssel)
az osztják	348	—	(287+61)
a zürjén	277	—	(221+56)
a votják	250	—	(199+51)
a cseremisiz	187	—	(153+34)
a mordvin	186	—	(156+30)
a finn	263	—	(212+51)
az észti	199	—	(160+39)
a lapp	205	—	(173+32)
a kisebb balti- finn nyelvek (vót, vepsze, inkeri, karjalai, liv, lüd, aunuszi) együtt	54	—	(40+14)
a szamojéd nyelvek	165	—	(142+23).

Következő lépésként azt próbáltam megállapítani, hogyan oszlanak meg a szótár által közölt etimológiák az uráli nyelvcsalád ismert belső csoportjai között. A szavakat tehát aszerint osztottam be, hogy rendelkeznek-e obi-ugor, permi, cseremisiz vagy mordvin, balti-finn, illetve szamojéd megfeleléssel. A cseremisiz és a mordvin megfeleléseket egy csoportba soroltam, de

ezt a csoportot a két nyelv ismert nagy távolsága miatt (ld. Bereczki Gábor és mások idevonatkozó kutatásai) nem neveztem volgai csoportnak. Az adatok értékelése majd megmutatja, hogy a két nyelv különállása ezzel a statisztikai elemzéssel is tetten érhető volt. Ílymódon az uráli etimológiával rendelkező magyar szavakat 33 csoportba tudtam besorolni.

Elsőként a finnugor csoportokat írom:

obi-ugor+permi+(cseremis+ mordvin)+baltifinn megfelelése van				
55 magyar szónak (46+9)				
obi-ugor+permi+(cs.+md.)	15	--	--	(9+6)
obi-ugor+permi+balti-finn	21	--	--	(17+4)
obi-ugor+(cs.+md.)+balti-finn	23	--	--	(20+3)
permi+(cs.+md.)+balti-finn	23	--	--	(18+5)
(cs.+md.)+balti-finn	21	--	--	(14+7)
obi-ugor+permi	34	--	--	(28+6)
obi-ugor+balti-finn	26	--	--	(20+6)
permi+balti-finn	13	--	--	(7+6)
permi+(cs.+md.)	13	--	--	(9+4)
obi-ugor+(cs.+md.)	12	--	--	(11+1)
obi-ugor	149	--	--	(112+37)
permi	42	--	--	(20+22)
cseremis	8	--	--	(5+3)
mordvin	7	--	--	(2+5)
balti-finn	34	--	--	(10+24)

Az uráli csoportok:

obi-ugor+permi+(cs.+md.)+balti-finn+szamojéd megfelelése van				
49 magyar szónak (mind biztos)				
obi-ugor+permi+balti-finn+szamojéd	13	--	--	--
obi-ugor+permi+(cs.+md.)+szamojéd	4	--	--	--
obi-ugor+(cs.+md.)+balti-finn+szamojéd	13	--	--	--
permi+(cs.+md.)+balti-finn+szamojéd	12	--	--	(8+4)

obi-ugor+permi+szamojéd	10	—"	—"	(7+3)
obi-ugor+(cs.+md.)+szamojéd	6	—"	—"	(4+2)
obi-ugor+balti-finn+szamojéd	6	—"	—"	(5+1)
permi+(cs.+md.)+szamojéd	3	—"	—"	(mind biztos)
permi+balti-finn+szamojéd	4	—"	—"	—"
(cs.+md.)+balti-finn+szamojéd	9	—"	—"	(5+4)
obi-ugor+szamojéd	18	—"	—"	(15+3)
permi+szamojéd	3	—"	—"	(2+1)
balti-finn+szamojéd	3	—"	—"	(2+1)
szamojéd	12	—"	—"	(1+11)

Az adatok első csoportja, a nyelvenkénti összes megfelelések száma már figyelmeztet a magyar–permi kapcsolatok jelentőségére: a zürjén és a votják megfelelések száma nagyjából azonos szinten van a finn megfelelésekkel (277, 250, ill. 263). Emellett érdemes fölfigyelnünk a lapp etimológiák magas számára (205), valamint a cseremisiz és a mordvin etimológiáknak a magyar–permi–finn csoporttól való lemaradására, de ugyanakkor egymáshoz igen közeli számukra (187, ill. 186).

A csoportokra osztott adatok első áttekintése megmutatja, hogy az etimológiák száma — egyes kiugró és éppen ezért külön következtetéseket megengedő kivételektől eltekintve — nagyon egyenletesen oszlik meg a különböző csoportok között. Például, ha együtt nézzük azt a négy adatsort, amelyek közös jellemzője, hogy a magyar szavak megfelelései három finnugor alcsoportban is megtalálhatók (obi-ugor+permi+[cs.+md.], obi-ugor+permi+balti-finn, obi-ugor+[cs.+md.]+balti-finn, permi+[cs.+md.]+balti-finn), akkor látjuk, hogy az idetartozó etimológiák száma nem mutat jelentős eltéréseket, 15 és 23 között van. Nagyon kicsi a szóródás azok között a csoportok között is, amelyek közös jellemzője, hogy a magyar szavak megfelelései két finnugor alcsoportban találhatók meg: (cs.+md.)+balti-finn, permi+balti-finn, permi+(cs.+md.), obi-ugor+(cs.+md.). Az ide sorolható etimológiák száma 21 és 12 között van. Ebből az együttesből kivettem az obi-ugor+permi és az obi-ugor+balti-finn csoportot. Magas előfordulási számuk miatt (34, ill. 26) őket külön kell tárgyalni.

A fenti csoportokba sorolt szavakat hiányos etimológiájúaknak nevezhetjük. Viszonylag széles elterjedtségük arra utalhat, hogy valamikor az egész finnugor nyelvcsaládban ismertek voltak. Ezen szavak csekély szóródása az elemzés során felállított csoportok között pedig azt mutatja, hogy a közös eredetű szavak eltűnése, kihalása az egyes finnugor nyelvekből az idők folyamán egyenletes tempójú volt. Ez a felismerés adataink értékelhetősége

szempontjából igen fontos tény, igazolja ugyanis azt, hogy a kiugróan eltérő adatok nem a véletlen művei, azok mögött valós nyelvi, történelmi folyamatokat sejthetünk. A két eltérő csoportra, az obi-ugor+permire, és az obi-ugor+balti-finnre már az előbb utaltam. Emlékeztetőül: a hozzájuk tartozó magyar szavak száma 34, illetve 26. Ezt a két számadatot kétfelől kísérelhetjük meg magyarázni. Egyrészt feltehetjük, hogy ezek a szavak is valamikor az egész finnugor nyelvcsaládra kiterjedtek. Lehetséges. Azonban ebben az esetben figyelembe kell vennünk azt, amit a véletlen kiszűrhetőségéről írtam, tehát arra kell gondolnunk, hogy ugor-permi és ugor-balti finn viszonylatban a finnugor nyelvcsaládon belül valamikor az átlag feletti intenzitású kapcsolatok voltak, és ezek a kapcsolatok eredményezték ezen közös szavak átlag feletti fennmaradását. Másik magyarázatként kínálkozik, hogy ezek a szavak (nem feltétlenül mind, de jelentős részük) eleve nem terjedtek ki az egész finnugor közösségre, vagy ha megszületésük után egy darabig ki is terjedtek, nem váltak általános használatúvá, tehát már eredendően az egységen belüli részek külön fejlődésének, egyedi kapcsolattartásának emlékei. Én ezt a magyarázatot tartom valószínűbbnek. Ebben egyrészt megerősítenek azok az újabb családfa ábrázolások, amelyek a különböző alapnyelvi szinteken már több alapnyelvi változat létezésével számolnak (Hajdú Péter, *Die uralischen Sprachen*. Hajdú Péter–Domokos Péter, *Die uralischen Sprachen und Literaturen* I. Bp., 1987. 313), másrészt megerősítenek a most következő szócsoporthoz tartozó adatok. Ebbe a csoportba azon magyar szavak tartoznak, amelyek közös jellemzője, hogy megfeleléseik csak egy finnugor alcsoportban, illetve nyelvben találhatók meg. Ilyen szűk körre kiterjedő szavaknak önmagában már a létezése is azt bizonyítja, hogy a finnugor egységes belüli kapcsolatrendszer szerteágazó volt, a főáramlatokból és az egyedi kapcsolatok együtteséből állt össze. Ebben az adategyüttesben a magyar–obi-ugor kapcsolatok erősségén nincs mit csodálkoznunk, egyéb ismeretünk alapján az természetes. Utána következik a többihez képest igen sok megfeleléssel a permi csoport (42), és a balti-finn csoport (34). Ez a két szám hajszálla úgy aránylik egymáshoz, mint az előző együttes (amelyben a két alcsoportra kiterjedő etimológiák szerepelnek) két kiugróan magas számú csoportjának — az obi-ugor+permi és az obi-ugor+balti-finn csoportnak az adatai (34, ill. 26). Az előbbi esetben, ha összeadjuk a permi és a balti-finn csoportnak a számait, összegüket 100%-nak vesszük, akkor a megoszlás 55,26%–44,73% a permi etimológiák javára. Az utóbbi esetben, összeadva az obi-ugor+permi és az obi-ugor+balti-finn csoportnak a számait, összegüket 100%-nak véve, a megoszlás 56,6%–43,3% az obi-ugor+permi csoport javára.

A fentiekből kézenfekvő a következtetés, hogy a magyar nyelv permi és balti-finn kapcsolatai még az ugor korból erednek, és az obi-ugor – magyar

szétválás után talán még kismértékben növekvő intenzitással is folytatód-
tak. Itt kell figyelmeztetni azonban arra, hogy egy ilyen statisztikai elemzés
nem ad felvilágosítást a kapcsolatok intenzitásának térbeli vagy időbeli ere-
detéről. A nyelvi kapcsolatok erőssége eredhet a különböző nyelveket beszélő
népességek rövid idejű területi közelségéből, ha gazdasági-kulturális kapcsola-
taik nagyon erősek, de eredhet hosszan tartó egymás mellett élésből is,
lazább kapcsolatokat feltételezve. Sőt általában véve nyelvi adataink arról
sem adnak sok felvilágosítást, hogy milyen lehetett az átmenet az egyes
nyelvi szintek (pl. finnugor alapnyelv – ugor alapnyelv) között. Ha az át-
menet fokozatos volt, ami felettébb valószínű, akkor beszélhetünk ezeknek
a nyelvi szinteknek az átmeneti egyidejűségéről is. Mindezekről és a krono-
lógiákról általában uráli eredetű szavaink további jelentéstani elemzése is
adhatna felvilágosítást.

Visszatérve a szóképzleti statisztikához, még a finnugor csoportokon
belül érdemes néhány jelenségre föl hívni a figyelmet. Az obi-ugor+balti-
finn (26) és a balti-finn csoporton belül ugyanolyan arányú a lapp meg-
feleléssel rendelkező és az azok nélküli etimológiák száma. Az előbbi eset-
ben: obi-ugor+balti-finn (lapp nélkül) 18, obi-ugor+lapp 8. Az utóbbi eset-
ben balti-finn (lapp nélkül) 22, lapp 12. Az arány mindkét esetben kb.
2:1. Az is figyelemre méltó, hogy a lapp megfelelések önmagukban is na-
gyobb számúak, mint a cseremisiz és a mordvin megfelelések (8, ill. 7). Az
a tény pedig, hogy magyar+volgai csoportot nem lehetett felállítani, te-
hát nincs magyar+cseremisiz+mordvin etimológia, csak magyar+cseremisiz
és magyar+mordvin, fényesen bizonyítja ezen nyelvek ősi csoportba nem
tartozását, önállóságát.

Áttérve az uráli etimológiákra, látható az adatok egyenletes meg-
oszlása, de az előfordulások alacsonyabb szintjén. Azon magyar szavak
száma, amelyek megfelelései négy alcsoportban találhatók meg (obi-ugor
+permi+balti-finn+szamojéd, obi-ugor+permi+[cs.+md.]+szamojéd, obi-
ugor+[cs.+md.]+balti-finn+szamojéd, permi+[cs.+md.]+balti-finn+szamo-
jéd) 13 és 4 között van. Azon magyar szavak száma pedig, amelyek megfe-
lelései három alcsoportban találhatók meg (obi-ugor+permi+szamojéd, obi-
ugor+[cs.+md.]+szamojéd, obi-ugor+balti-finn+szamojéd, permi+[cs.+
md.]+szamojéd, permi+balti-finn+szamojéd, [cs.+md.]+balti-finn+szamo-
jéd) 10 és 3 között van. Az uráli csoportok közül csak egy ugrik ki átlag feletti
számával. Abból az együttesből, amelyben a magyar szavak két alcsoport
szavaival közösek, a kis számú permi+szamojéd (3) és balti-finn+szamojéd
(3) megfeleléshez képest kiugró az obi-ugor+szamojéd megfelelések száma
(18). A csak szamojéd megfeleléssel rendelkező magyar szavak száma pedig

12. Ez a két adat igazolja azt az uralisztika több ágában (antropológia, nyelvészet, régészet) vallott elképzelést, hogy a finnugor nyelvek és népek közül az ugorok állnak legközelebb a szamojédokhoz.

Statisztikám a nyelvi adatok egy részét elemezte a számba jöhető egyik forrás segítségével. A munka tovább folytatható újabb források — például az Uráli Etimológiai Szótár — bevonásával, valamint kiterjeszthető más nyelvekre is, hiszen jelen munkám a magyar nyelv szempontjából elemezte az adatokat. Adataim azonban máris összevethetők a szakirodalomban szereplő hasonló adatokkal. A volgai nyelvekkel foglalkozván Bereczki Gábor használta föl először a kapcsolatok mélységének jelzésére azon etimológiaiakat, amelyek csak két finnugor nyelv vagy alcsoport között állnak fenn. Számításai szerint a cseremisiz-mordvin etimológiák száma 19, a mordvin-finn 110-115 (Bereczki Gábor, *Sušcestvovala li pravolžskaja obščnost' finnogrov?* ALH T. 24. Bp., 1974. 81-85), a cseremisiz-permi 56 (Bereczki Gábor: *Permi-cseremisiz lexikális kölcsönzések*. NyK. 79: 57-77).

Ezekhez az adatokhoz viszonyítva, jobban meg tudjuk ítélni a magyar-permi és a magyar-balti-finn kapcsolatok mértékét is. De az ítéletalkotáshoz ajánlatos újra elővenni a magyar és a permi nyelvek kapcsolatait már korábban tárgyaló tanulmányokat is (Rédei Károly: *Vannak-e az előmagyar-permi érintkezésnek nyelvi nyomai*. NyK. 66: 253-261)...